

Kratka zgodovina dezinstytucionalizacije v Sloveniji

Vito Flaker

Govoriti o zgodovini dezinstytucionalizacije v Sloveniji, ki je med najbolj institucionaliziranimi državami, kjer je v različnih ustanovah še vedno več kot 20.000 ljudi zaprtih, je slišati najmanj kot duhoviti nesmisel. Pa vseeno, zgodilo se je marsikaj, zapis o tem je pričevanje o trudu, ki smo ga vsa ta leta v projekt dezinstytucionalizacije vložili. Pisati zgodovino pomeni nekaj ne pozabiti, pa tudi razumeti, kaj se je dogajalo. Morda bomo z zgodovino bolje vedeli, kje stojimo in kam se obrniti, kako se ukvarjati z napakami v prihodnosti na podlagi napak v preteklosti.

Namen je bil napisati *kratko* zgodovino, kot smo jo povzeli na prvi, začetni okrogli mizi IZ-HOD-a, v Hrastovcu. A izkazalo se je, da je bilo dogajanj, ki jih lahko povežemo z dezinstytucionalizacijo vseeno kar nekaj, tako, da prispevek, če tudi napišemo le odstavek dva o kakem projektu, dogodku, zgodovina ni tako zelo kratka – nastal je članek daljšega obsega.

Pri tem pa seveda nismo napisali vsega. Zapis je plod perspektive, ki jo zavzel tudi Iz-hod, in ki je v prvi vrsti namenjena ustanovam na področju duševnega zdravja, manj pa morda dogajanjem na drugih področjih. Zato se opravičujemo tistim, ki bodo pogrešali še kakšen dogodek, še kakšen vpliv, tok, ki ga je to besedilo spregledalo, zanemarilo, še kakšen poudarek, ki morda iz perspektive perspektiva pisca ni bil tako zelo pomemben. Verjetno bi bilo smiselno napisati bolj podrobno zgodovino, saj so nekateri dogodki zanimivi in bi jih bilo potrebno bolj podrobno opisati ali razčleniti. To velja še zlasti za prvi večji poskus dezinstytucionalizacije, torej Hrastovec.

Dezinstytucionalizacijo najlažje definiramo kot proces zapiranja totalnih ustanov in njihovo nadomeščanje s takšnimi odgovori na stiske ljudi, ki jih lahko ustvarimo tam, kjer ljudje sicer živijo – v skupnosti. Vendar je ta definicija bržčas preozka. Gre namreč za več kot le preselitev ljudi iz enega kraja (zavoda, bolnišnice) na drugi (domov, v skupnost). Če gre samo za to, lahko govorimo o dehospitalizaciji, dezinstytucionalizacija naj bi vsebovala več. Gre tudi za preobrazbo odnosov med strokovnjaki in uporabniki, premik moči k uporabniku in spremembo same epistemologije, pojmovanja stiske in pomoči, okrevanja, premika od ezoteričnega znanja k navadnosti izjemnega (Flaker, 2008).

Zato bomo v tem povzetku zgodovine torej pisali o tistih dogodkih, ki so bodisi pomenili kritiko totalnih ustanov, bodisi so prispevali k njihovem spreminjanju in ukinjanju bodisi takih, ki so ustvarjali službe v skupnosti, ki naj bi bile alternativa ustanovam.

Izvor – eksperiment v Logatcu

Lahko rečemo, da se je dezinstytucionalizacija v Sloveniji začela z eksperimentom v Logatcu (Vodopivec in sodelavci, 1973, 1974, Vodopivec, 1974). Skupina, raziskovalcev, se je lotila

preoblikovanja deškega prevzgjališča v Logatcu. Namen je bilo vzpostaviti drugačni vzgojni stil (permisivnost), demokratične odnose med vzgojitelji in gojenci. Hkrati pa je to bila prva akcijska raziskava, ko so se raziskovalci in profesorji z Inštituta za kriminologijo podali na teren, zasnovali inovacijo, jo raziskovalno spremljali in o njej poročali. Eksperiment je bil mednarodno odmeven in tudi v Sloveniji so akterji zanj dobili Kidričevo nagrado. Predvsem pa je bil pomemben dolgoročni odmev v stroki.

V bistvu je v mnogo čem prav ta eksperiment vpeljal strokovnost v žlahtnem pomenu besede v delovanje različnih služb. Vpeljal je hkratno preverjanje teorije in prakse, pa tudi koordiniran trud, da se v proces sprememb vključijo vsi strokovnjaki, ki so takrat delovali na področju mladostniškega prestopništva. Poleg neposrednih sprememb v Logatcu je namreč šlo za širšo spreminjanje celotnega sistema obravnave mladih in otrok. Vzgojitelji, socialni delavci na centrih za socialno delo, delavci uprave javne varnosti (policije) za področje mladostniškega kriminala, tožilci, mladinski sodniki in raziskovalci so se redno dobivali na posvetih, ki so po eni strani promovirali nove oblike dela (npr. uvajanje ukrepa strožjega nadzora namesto zavodskega, svetovanje, delo z družino, skupinsko delo), po drugi strani pa spremembe uvajale kolektivno v celotni mreži služb in omogočale, da se ljudje, ki na tem področju delajo tudi srečujejo in spoznavaajo. To je po eni strani omogočilo, da se je nov pogled na vzgojo in socialno delo širil onkraj ene ustanove, po drugi pa je seveda prispevalo k boljšemu sporazumevanju na terenu.

Eksperiment v Logatcu je temeljito spremenil način delovanja vzgojnih zavodov. Je pa demokratizacija odnosov v zavodih oziroma permisivna vzgoja trčila kmalu na svoje »naravne meje« - če naj bi bila vzgoja dopuščajoča in odnosi demokratični potem je težko »držati« ljudi stran od drugih in jih imeti zaprte.

Za socialno delo in razvoj stroke in tudi anti-institucionalne usmeritve je bilo pomembno, da je eksperiment vpeljal tehnologijo »skupinske dinamike«. Za občutljivost za skupinske odnose in v namen vzpostavljanja demokratičnih odnosov z gojenci so vodje projekta povabili k sodelovanju tuje strokovnjake¹. Skupinska dinamika je bila tehnologija ne le strokovnega dela temveč dejanskega spreminjanja odnosov. Kot taka je postala sestavni del anti-avtoritarnih gibanj, pa tudi anti-institucionalnih.

Rakitna in Črni mrav – začetek gibanj

Skupinska dinamika kot način spreminjanja odnosov v skupnosti je bila ena od nosilnih idej in orodij akcijskih raziskav, ki so se začele na Inštitutu za sociologijo². Namen teh raziskav je bil ob demokratizaciji odnosov (socialistična demokracija in samoupravljanje) na makro ravni doseči tudi na mikro ravni podobne spremembe. Na Rakitni in tudi drugih projektih je bilo torej v ospredju spreminjanje odnosov med otroki in odraslimi, po drugi strani pa so bili ti projekti odgovor na nezmožnost ustanov za otroke, da odgovorijo na njihove stiske (Kos, 1979; Stritih, Mesec, 1977). V

¹ Predvsem je potrebno omeniti Otta Wilferta. Njegovih »senzitivih treningov« se je skupaj s sodelavci eksperimenta udeležil tudi Bernard Stritih, glavni nosilec razvoja skupinskega dela in akcijskega raziskovanja v Sloveniji.

² Pod pokroviteljstvom Staneta Saksida in pod vodstvom Anice Kos in Bernarda Stritiha.

ta namen so se združili raziskovalci, strokovnjaki in študenti, ki so iskali način kako biti anti-avtoritarni, kako spreminjati konkretno odnose in ustvarjati nove.

Rakitna je bila torej po eni strani delavnica demokratičnih odnosov, po drugi strani pa poletni tabor za otroke, ki med počitnicami niso imeli kaj delati, širše gledano pa razvijanje novih pristopov k človeškim stiskam. Lahko rečemo, da je bila Rakitna »nov prostor svobode«, kjer so se ustvarjale situacije, ki jih drugače ne bi mogli zamisliti, kjer so se otroci lahko odločali po svoje, skupaj z odraslimi, ki pa so tudi skozi izkušnjo odkrivali – bodisi svoja potlačena čustva bodisi svoje ponotranjenje odnose avtoritarnosti. Neposredni učinek, ki so ga imele kolonije, je bil torej močna in intenzivna čustvena situacija; med drugim tudi konfliktov, jeze, pa tudi žalosti in na koncu po navadi evforije in tovarištva. Dejanski učinki kolonij na otroke so bili tudi precej ugodni. Kakšne sistematične evaluacije sprememb v življenju otrok raziskovalci niso naredili, vtis udeležencev pa je bil, da so otroci bolje živeli, kot prej.

Za razvoj dezinstucionalizacije je bil morda celo bolj pomemben, recimo temu, retoričen učinek kolonij. Pokazal je namreč, da se da brez kazni, z demokratičnimi odnosi, s samo-odločanjem otrok. Kolonija ni bila torej le praktična kritika avtoritarnih odnosov, demonstracija možnosti drugačnega organiziranja in delovanja, ampak tudi implicitna kritika ustanov – tako navadnih (šol, vrtcev), kot tudi posebnih (otroških bolnišnic, svetovalnic, vzgojnih zavodov ipd.). Kolonije se sicer niso dotaknile konkretnih institucij, so pa dvignile precej prahu in zgražanja »naključnih« opazovalcev (npr. osebja v domu), ki je npr. ob ponovitvi kolonije na Pohorju sprožila daljšo časopisno debato o tem, kaj se je pravzaprav tam dogajalo.

Korak od eksperimentiranja v novem prostoru, ki so ga ustvarili raziskovalci, in gibanje, v realni prostor družbenih organizacij je bilo delo v taborniškem odredu (zdaj rodu) Črnega mrava. To delo se je začelo znotraj širšega projekta »akcijskega raziskovanja krajevne skupnosti Štepanjsko naselje« (Šustaršič, Stritih, Dekleva, 1977; Stritih, Mesec, 1979). Dezinstucionalizacijski učinek delovanja v taborniškem odredu je bil dvojen. Po eni strani je šlo za vključevanje otrok, ki so bili izključeni iz drugih prostočasovnih dejavnosti, v taborniško organizacijo. Navadno so to bili otroci, uporabniki kakšne ustanove, največkrat svetovalnega centra, pa tudi CSD, vzgojnega zavoda, včasih tudi psihiatrične bolnišnice. Vključevali so se torej v organizacijo, ki ni bila namenjena »posebnim oblikam vzgoje, obravnave ipd.« (Stritih, 1980, 1981; Flaker, 1980, 1981).

To pa je hkrati pomenilo tudi spremembo same organizacije. Taborniški odred v tistem času je bila namreč precej hierarhična organizacija zasnovana na disciplini in kaznovanju. Neposredni učinek take organizacije je navadno izključevanje, ne pa vključevanje tistih otrok, ki so tako ali drugače moteči. Zato je vključevanje drugačnih, stigmatiziranih otrok nujno imelo posledico spremembe organizacije, njeno demokratizacijo.

Konkretno je to v Črnem mravu je pomenilo ukinitve kazni, možnosti izražanja volje in čustev vseh udeležencev, skupno dogovarjanje in pozornost na najšibkejše člene skupnosti. Lahko bi rekli, da je šlo za uvajanje indijanskega modela taborništva nasproti vojaškemu – med drugim pogovor o odklonu, prestopu, norosti kot o problemu skupnosti in ne posameznika. Netovariško, moteče, izzivalno vedenje je bil znak, da je s skupnostjo nekaj narobe in ne narobe s članom skupnosti. Vključevanje motečih je torej pomenilo tudi ustvarjanje demokratične skupnosti. Ta skupnost pa je bila ob vključevanju tudi zavzeta za blaginjo vključenih. Tako so se člani zavzeli za ljudi, ki so se

taborov udeležili tudi, ko so se vrnili v institucije. Tako je imela tudi molekularni učinek na nekatere ustanove.

Črni mrav ni postal le zbirališče mladine iz Most, odpadnikov iz različnih ustanov, temveč tudi prostovoljcev, ki so hoteli nekaj narediti. To so bili večinoma študentje VŠSD, pa tudi drugih fakultet, mladi socialni delavci in psihologi zaposleni na svetovalnem centru, centrih za socialno delo. Zbirali so se bodisi za to, ker so hoteli razvijati nove metode dela, se učiti »terapije«, bodisi ker so hoteli narediti nekaj novega, se smiselno angažirati – navadno oboje. Tabori so imeli svoj mik in draž. Če je bila Rakitna še odzven hipijevskega obdobja, so biti tabori Črnega mrava že pankovsko usmerjeni.

Eno izmed ozadij teh eksperimentov je bilo ravno uvajanje prostovoljnega dela.³ Tako kot smo ga zasnovali in vpeljevali, je bilo eksplicitno namenjeno preoblikovanju ustanov (Kos, 1979, Stritih, 1979, 1981, 1995, Mesec (ur), 1984). Bilo je namenjeno ustvarjanju odgovorov na tisto, kar ustanove niso dale, s tem pa tudi ne le implicitna kritika institucionalne ponudbe, pač pa tudi konkretna sprememba. Tudi če so projekti prostovoljnega dela vsaj deloma preoblikovali ustanove in kasneje oblikovali prostovoljne iniciative, pa smo opažali, da so, vsaj konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih, prostovoljci po začetnem navdušenju, po navadi v drugem letu svojega prostovoljnega dela, bili nezadovoljni s svojim delom. V Črnem mravu ni bilo tako. Ustanovila se je skupnost, prostovoljci so bili med seboj (in z drugimi člani Črnega mrava) povezani tudi osebno, mimo taborov in dalj časa. Lahko bi rekli, da je bil Črni mrav neksus novih družbenih gibanj v osemdesetih za področje sociale.

Eno izmed ozadij kolonij in taborov je prav gotovo bilo tudi anti-psihiatrično gibanje. To je odmevalo konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih tudi v Sloveniji – tako na intelektualni⁴ kot praktični ravni. Glavni dogodek v tej smeri je bil ustanovitev Društva za pomoč v duševni tiski.⁵ Namen društva je bil ustvariti drugačne terapevtske prakse in ozaveščanje javnosti o problemih psihiatrije. Namen društva se ni uresničil, saj ga po nekaterih uspešnih predavanjih in sestankih, Socialistična zveza delovnega ljudstva, ki je takrat potrjevala nova društva, ni potrdila. Kot smo izvedeli na intervencijo vodilnih mož psihiatrije.

Je pa psihiatrija v tistem času negovala idejo socialne psihiatrije (Milčinski (ur.), 1978). V ta namen so izpraznili enoto za »kronične bolnike« na Poljanskem nasipu in v njej ustanovili Center za mentalno zdravje. Ta naj bi bil nosilec sprememb v psihiatriji. Imel je več oddelkov, ki so naznanjali modernizacijo psihiatrije, v usmerjenosti pa je bil razpet med socialno psihiatrijo in psihoterapijo. Prevladala je bolj slednja usmeritev, CMZ je postal moderna klinika (Polje pa je ostalo tradicionalna). Socialno terapevtska usmeritev je s klubi zdravljenih alkoholikov prevladala le v »zdravljenju« alkoholizma in pa na forenzičnem oddelku, ki je bil takrat edini odprti forenzični oddelek v Evropi in je imel posledično tudi skupnostno usmeritev. Modernizacija slovenske psihiatrije v sedemdesetih se

³ Poleg Črnega mrava so v istem času potekali še drugi projekti, ki so uvajali skupnostne alternative tradicionalnim institucionalnim službam. Omeniti je treba »Akcijsko raziskovanje mladoletnih prestopniških združb«, projekt, ki ga je vodil Bojan Dekleva (1982) in je raziskoval, uvajal skupinsko delo, deloma ulično v krajevnih skupnostih in centrih za socialno delo. Podoben je bil tudi projekt igranja na ploščadi, kjer sta sodelovali Gabi Čačinovič in Vida Milošević.

⁴ Glej skupno številko Problemov, 10-12 (154-156) in Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 11, (1975), ki je bila posvečena antipshiatriji.

⁵ Ustanovila ga je Ana Rojnik, psihiatrinja disidentka, skupaj s Tanjo Lamovec (ki takrat še ni bila znana kot uporabnica) in nekaterimi svojimi »pacientik«.

ni izvedla na račun novih skupnostnih oblik temveč na račun transinstitucionalizacije, selitve ljudi z dolgotrajnimi stiskami v socialne zavode (Milčinski, 1987).

Med socialno psihiatrične poskuse lahko štejemo tudi ustanovitev »Kluba za preprečevanje narkomanije Vsemirje (Krese, Zihlerl, 1975). Namen je bil mladini, ki se je navduševala nad alternativnimi ideologijami in življenjskimi slogi, dati prostor za eksperimentiranje. Tako je klub prirejal različne večere in delavnice, ki so k nam uvajale jogo, makrobiotiko, masažo, pa tudi nove oblike humanističnih psihoterapij (za normalne), eksperimentalno gledališče. Ustvarila se je skupnost mladih ljudi in pomemben prostor (takrat je bilo zelo malo kakršnih koli alternativnih prostorov) za svobodno eksperimentiranje.

Prav prostovoljstvo nas je povežalo tudi s tržaškimi izkušnjami. Pisec tega prispevka je bil prvič na obisku v Trstu na povabilo prostovoljke. Vzdušje, ki ga je tam doživel, je bilo povsem tako kot na taborih Črnega mrava, le da je trajalo celo leto. Sicer pa so se povezala z mrežo alternativne psihiatrije predvsem preko posveta Psihiatrija i društvo⁶, kjer smo se srečali z Davidom Cooperjem, Felixom Guattarijem in drugimi (Davida so naše skupnostne izkušnje zelo zanimale in smo se celo menili, da bi prišel na kak tabor – žal je prej umrl).

V tem času se je tudi zares začela dezinstitucionalizacija na področju vzgojnih zavodov, ki jo je napovedoval logaški eksperiment. Leta 1981 sta delavca zavoda v Logatcu⁷ ustanovila prvo stanovanjsko skupino v Ljubljani. Tej pa je kmalu sledila preobrazba celotnega zavoda v Framu v snop stanovanjskih skupin v Mariboru⁸. Sredi osemdesetih se je ustanovila skupina za prenavo vzgojnih zavodov, ki je načrtala spremembe, ki so pa (žal) bile le polovične. Nekaj zavodov (npr. Preddvor, Jarše) se je v nadaljevanju povsem preoblikovalo v stanovanjske skupine, drugi so prenavili stavbe in ponekod odprli stanovanjske skupine v bližini ali pa v mestnih središčih (Dekleva in sodelavci, 1993).

Teoretično kot tudi moralno podporo vsem naštetim prizadevanjem je zagotavljala Sekcija za skupinsko dinamiko in osebno rast pri DPS, ki so jo sestavljali strokovnjaki, ki so se ukvarjali, ne samo s tehnikami skupinskega dela in takrat novih humanističnih psihoterapij, temveč so tudi sodelovali v naštetih projektih. Sekcija je letno organizirala poletne šole (tipično po koncu taborov Črnega mrava na prav isti lokaciji), ki so sicer bile namenjene bolj terapevtskim in osebnim izkušnjam, so pa obravnavale tudi različne inovacije in so bile priložnost srečevanja ljudi, ki so delovali v spreminjanju sistema (Zaviršek, Flaker, Rapoša Tanjšek, 2005: 90; Možina, 2011).

Črni mrav je imel torej pomen vozlišča in naročja gibanja. Je pa tudi spremenil dejansko organizacijo in jo usposobil za delovanje. Onkraj samega odreda Črnega mrava so se tudi poznali učinki. Več taborniških skupin je začelo vključevati otroke iz zavodov, tiste, ki imajo »posebne potrebe«, v celotni organizaciji se je začela razprava o smiselnosti kazni.

Pomembno za nadaljnji razvoj pa je dejstvo, da so izkušnje kolonij, taborov, uličnega dela in dela z mladino spodbudile mladinsko organizacijo na republiški in mestni ravni k vabilu, da akterji tega gibanja sodelujemo pri raziskovanju in spreminjanju mladinskih delovnih akcij in oblik mladinske samopomoči.

⁶ Ki ga je organizirala Lepa Mladenović, udeležili pa smo se ga Gabi Čačinovič, Ana Rojnik in Vito Flaker.

⁷ Franci Imperl in Irena Benedik.

⁸ To je bila prva celovita pretvorba kakega zavoda v Sloveniji. Ta dezinstitucionalizacijski projekt je vodila Jožica Tolar.

V obdobju slabega desetletja (1976-1984) se je ustvarila kontinuiteta kolonij in taborov, ustvarila mreža prostovoljcev in angažiranih strokovnjakov, predvsem na področju dela z otroki in mladino. Ta mreža je bila povezana z raziskovalnimi in univerzitetnimi krogi, imela mednarodne povezave z anti-institucionalnim gibanjem, razvito prakso skupinskega in, za našo diskusijo pomembno, skupnostnega dela, hkrati pa se je začela povezovati s političnimi procesi in akterji predstoječih sprememb. Ta faza nastajanja gibanja je imela tudi to značilnost, da je pomenila prehod od usmerjenosti v osebno konec sedemdesetih v čedalje bolj artikulirano družbeno kritično in radikalno stališče oziroma držo. S tem se je končalo eno obdobje »terapevtskih taborov«, saj se je mreža čedalje bolj diferencirala na tiste, ki jih je zanimala psihoterapija in na tiste, ki jih je zanimala družbena akcija. Prvi so čez nekaj let ustanovili društvo Odmev, ki je še dolga leta organiziralo tabore, drugi pa so se angažirali pri Odboru za družbeno zaščito norosti.

Druga faza gibanja – norosti

V sredi osemdesetih je mladinska organizacija v Sloveniji postajala čedalje bolj avtonomna družbena sila. Hkrati je želela modernizirati svoje delovanje. Z dezinstitucionalizacijo imata opraviti dva angažmaja: »mestna konferenca« je ob odpiranju prostorov na Kersnikovi hotela vzpostaviti prostor ali službo, ki naj bi bil namenjen tudi psihosocialnim stiskam mladine; »republiška konferenca« pa je hotela spreminjati mladinske delovne akcije. Oba projekta sta, vsak po svoje, pripeljala do tabora v Hrastovcu in nastanka Odbora za družbeno zaščito norosti.

Na Kersnikovi smo ustanovili »Center za mladinsko samopomoč – Pin-Informalnico«. Skupina, ki je to zastavila, je ponudbo oblikovala zelo splošno in neciljano (Flaker, 1986). Posledica je bila, da so jo kontaktirali samo ljudje, ki niso pravzaprav vedeli, kaj hočejo, samo to, da bi jim kdo pomagal. Praviloma so bili to uporabniki psihiatričnih služb. Deloma zaradi tega deloma pa zaradi stikov s skupinami alternative psihiatriji, se je znotraj delovanja Informalnice, kot glavna dejavnost vzpostavilo delovanje na področju duševnega zdravja.

Povezali smo se s socialnim delavcem v Polju⁹ in organizirali dvoje. Veliko srečanje med ljubljansko in tržaško psihiatrijo (Psihiatrija in občan, 1986) in pa prostovoljno delo na psihiatriji. Prvo je imelo precej veliko odmev (in je bilo tudi precej pomembno za nadaljnji razvoj gibanja in duševnega zdravja v Sloveniji), drugo se pa je dobro začelo in klavrno končalo. Prve izkušnje so bile odlične – izkušenim prostovoljcem¹⁰ je uspelo aktivirati dekline, ki je bilo dolga leta na zaprtem oddelku. Zato smo se lotili kampanje in usposabljanja prostovoljcev s serijo okroglih miz.

Prva je bila namenjena pravicam na področju duševnega zdravja. Na njej je prišlo do soočanja psihiatrov in uporabnikov, napetega, a konstruktivnega. O tem je v Mladini izšlo udarno in polemično poročilo o okrogli mizi (Urek, 1987). Takoj smo postali *personae non gratae* na Studencu, saj »kdor tako piše, ne razume psihiatrije in ne more delati z bolniki« in projekt se je končal. Informalnica pa je začela iskati drug teren in ga našla v organiziranju tabora v Hrastovcu. Tega smo lahko organizirali, ker smo sodelovali pri spreminjanju mladinskih delovnih akcij.

⁹ Bojan Stante.

¹⁰ To so bili Zoran Sedmak, Srečko Javornik in Irena Matko.

Mladinske delovne akcije so bile že 1984, ko smo jih raziskovali, v krizi. Tisti, ki so jih vodili, so jih želeli spremeniti, a hkrati obdržati njihove pozitivne lastnosti. Po opravljeni raziskavi, kjer smo deloma uporabili metodologijo, ki smo jo razvili za raziskovanje taborniških taborov (Flaker, Pavlovič, 1985), smo se naslednjo sezono (1985) lotili akcijskega eksperimenta spreminjanja neke mladinske delovne akcije. Namen je bil vzpostaviti demokratično samoupravljanje brigadirjev, dopolniti vsebine prostovoljnega dela (npr. raziskovanje, socialno delo ipd.), ipd. Tudi na to akcijo smo peljali, kot brigadirje gojence vzgojnih zavodov (Logatec, Višnja gora, Radeče). Kljub zelo dobrim izkušnjah na »generalki«, delovni akciji, ki se je udeležila celotna Višja šola za socialne delavce z učitelji vred (Flaker, 1986), nam to, zaradi sabotaže komandanta brigade ni uspelo (Flaker in sodelavci, 1987).

Ali je to bil pozitiven rezultat, ali so se zaradi tega odločili opustiti akcije, kot smo jih poznali, ne bomo zares nikoli vedeli. Je pa res, da so se MDA dezinstucionalizirale v mladinske delovne tabore. Raziskovalci smo enega takega organizirali tako rekoč na isti lokaciji, v Josipdolu (Zaviršek, 1987). Ta je bil bistveno bolj uspešen in je lahko še zdaj dober zgled skupnostne akcije. Za naslednje leto smo se odločili, da organiziramo tabor v Hrastovcu.

V Hrastovcu so namreč ob priliki nekega treninga skupinske dinamike izrazili željo po razvijanju prostovoljnega dela. Že prej so namreč v Hrastovcu nekatere mariborske članice sekcije za skupinsko dinamiko uvajale novosti, in tudi skupinski trening je bil namenjen demokratizaciji odnosov med osebjem. Čeprav je bil Hrastovec takrat totalna ustanova in odlagališče *par excellence*, se je prav tam že v sedemdesetih začelo poznati delovanje »socialne psihiatrije«. Poleg zdravnikov so začeli delovati tudi drugi kadri, in prav člani sekcije za skupinsko dinamiko so začeli s prvimi izleti ven iz zavoda že konec sedemdesetih.

Da smo začeli s hrastovskim taborom so torej obstajali trije momenti: pripravljenost zavoda, da sprejme prostovoljce, skupina prostovoljcev zainteresiranih za vprašanje psihiatričnih ustanov, podpora in sredstva mladinske organizacije, ki so jim bila na voljo preko raziskovanja mladinskih delovnih akcij.

Prvi tabor je imel za cilj predvsem akcijo v ustanovi. Cilj tabora je bil predvsem popestriti življenje v zavodu. Za aktiviste Informalnice je bil to predvsem način kako vzpostaviti teren praktičnega dela, narediti nekaj smiselnega. Čeprav je bila v ozadju kritika totalnih ustanov in je bila skupina povezana z mednarodnimi gibanji alternativni psihiatriji, pa ta tabor ni imel neposredne ambicije, da bi Hrastovec kot ustanovo zaprli oziroma radikalno preoblikovali. Hoteli smo izboljšati življenje stanovalcev in tudi osebe spodbuditi k drugačni praksi. To je tudi v veliki meri uspelo.

Organizirali smo številne majhne in tudi večje dogodke po oddelkih (npr. ličenje na ženskem oddelku, snemanje v videom (kar je bilo takrat novost, izlete v trgovino in okolico). Organizirali smo kavarno na grajskem dvorišču, indijanski dan na grajskem vrtu ipd.. Pomembne so bile tudi javne prireditve, v času tabora so v Hrastovcu nastopili gledališče Ane Monro, Alenka Pinterič, organizirali smo velik rock koncert z Janijem Kovačičem, Centrom za dehumanizacijo, Bojanom Sedmakom in še nekaterimi lokalnimi punk skupinami. Organizirali smo nekaj predavanj in okroglih miz (Bernard Stritih, Pavao Brajša). Najbolj odmeven je bil najbrž happening v Mariboru, kjer smo izvedli ulično predstavo na Trgu Svobode (Kojak), ki jo je skupaj s stanovalci pripravil Roza, sodelovala je tudi Mia Žnidaršič in drugi.

Čeprav naš neposredni namen ni bil dezinstucionalizacija, pa je bila osnova našega pristopa anti-institucionalna. Osnovno vodilo našega delovanja je bila negacija institucionalnega. Delali smo stvari, ki so onkraj institucionalnega, pa tudi na bolj osnovni ravni odnosov smo ravnali tako, kot sicer ravnamo z ljudmi. Izogibali smo se strokovnjaškemu pristopu, se z ljudmi pogovarjali na vsakdanji ljudski način. Tudi do osebja nismo bili pokroviteljski, tako, da bi jih učili ali pa da bi jih posebej kritizirali. Izhajali smo iz tega, da ni osebje krivo, temveč je struktura taka, ki jih sili v način dela, kot ga opravljajo. Naša kritika je bila načelna, posredna in konstruktivna – hoteli smo pokazati in izumiti drugačne načine ravnanja.

Tabor je bil precej uspešen in vsi smo bili zadovoljni. Mi zaradi res intenzivnega doživetja in občutka, da smo bili koristni. Osebje je bilo sicer precej zadržano, a ko so videli, da nismo ne angeli ne inšpekcija so se sprostili. Za velik del stanovalcev je bila to zelo navdušujoča izkušnja. Nekateri so rekli, da so uživali v tem, da se je nekdo z njimi spet pogovarjal človeško, uživali so v dejavnostih in sproščenem vzdušju, ki smo ga ustvarili. Pri nekaterih je bilo zelo očitno, da smo jih zbudili iz institucionalnega dremeža. Svoje delo smo tudi dovolj dobro dokumentirali in izdali zbornik do naslednjega tabora (Flaker, Urek, 1988).

Na drugi tabor, leta 1988 smo se odpravili toliko bolj pogumno in začetni sprejem je bil tudi s strani osebja zelo navdušen. A srečali smo se s prvimi razočaranji in nasprotovanji. Delo smo zastavili podobno kot prvo leto, a občutek je bil drugačen. Če smo na prvem taboru imeli zadoščenje že v tem, da smo ga speljali, da je imel ugodne učinke in da so nas sprejeli, pa je drugi tabor prinesel tudi že frustracije in razočaranja. Videli smo na primer, da so se tisti, ki so se prejšnje leto v času tabora razživel, spet povlekli vase. Delo, ki smo ga opravili, je izginilo. Občutili smo tudi skorajda na lastni koži eksistencialni obup življenja v instituciji. Začutili smo brezizhodnost življenja v zavodu, fenomen črne luknje, ki posrka celotno identiteto in onemogoči upanje in načrtovanje. Videli smo, da ni dovolj prihajati v ustanovo, ampak je treba iz ustanove ven. Iz te izkušnje smo v teku tabora sklenili, da je potrebna širša in javna akcija, ki bo opozorila na neznosnost totalnih ustanov. Zato smo se v okvirju tabora lotili ustanavljanja in tudi ustanovili Odbor za družbeno zaščito norosti.

Na taboru je Filip Robar posnel dokumentarec »Ljudnica« za nacionalno televizijo (takrat drugih pravzaprav ni bilo). Dokumentarec je bil na sporedu v udarnem terminu v nedeljo zvečer in ga je videlo kar precej ljudi. Običajno ponovitev je preprečila intervencija psihiatrije. Film je bil po eni strani podlaga in pripomoček za kampanje, ki se jih je odbor v naslednjih letih lotil, po drugi strani pa tudi razlog za izgon iz Hrastovca. Naša akcija v Hrastovcu je namreč, kot je bilo pričakovati, imela znotraj zavoda tako podpornike kot nasprotnike; ko so se podporniki po objavi znašli pod dvojnimi pritiskom – od zunaj in znotraj, je bilo konec taborov v Hrastovcu. V sodelovanju s Hrastovcem smo organizirali še nekaj taborov s hrastovškimi stanovalci izven Hrastovca – v Ljubljani, Portorožu in Idriji. Ti tabori so po eni strani pokazali, da gredo stanovalci zavoda lahko ven, za aktiviste je bila to priprava za odpiranje struktur izven zavodov, po drugi strani pa so s prireditvami še vedno krepili oziroma budili zavest o obstoju totalnih ustanov in drugih krivic, ki se godijo ljudem z dolgotrajno stisko.

Odbor za družbeno zaščito norosti, ki je deloval kot »novo družbeno gibanje« skupaj z drugimi (ekologi, mirovniki, ženske itn.) pod dežnikom mladinske organizacije, je postal zbirališče ne samo prostovoljcev in mladih strokovnjakov, temveč tudi uporabnikov, ki so prišli po zaščito, ki so potrebovali zagovornika. Najbolj odmevna tovrstna akcija je bila, ko se je na odbor obrnila skupina

uživalcev heroina, ki je dobivala v Vojniški bolnišnici metadon (ob psihoterapiji), odbor pa je na njihovo pobudo organiziral javno kampanjo v njihovo obrambo, kar je imelo posledico, da se je metadon sčasoma le uveljavil in ustanovitev Stigme in začetek razdeljevanja igel.

V tej fazi je torej v letih od 1985 do 1990 nastalo dovolj artikulirano gibanje, ki je imelo dve tarči kritike totalne ustanove nasploh in prakso zapiranja in represije na področju duševnega zdravja posebej. Imelo je svojo praktično osnovo (bazo) v svetovalnici, zagovorništvu, prostovoljnem delu, predvsem pa taborih, a bi lahko rekli, da je udarna dejavnost javno delo, ozaveščanje in krepitev občutljivosti za to področje. Gibanje je v nasprotju s predhodnimi gibanji imelo tudi večjo politično podporo (mladinska organizacija) in je potekalo v času političnih sprememb in drugih gibanj.¹¹ Je pa bilo še vedno predvsem gibanje, brez formalne strukture in organizacije.

Ustanavljanje skupnostnih služb in akademske podlage

Paradokсно je bilo najbolj radikalno obdobje delovanja gibanja tudi čas najbolj intenzivnega dialoga s psihiatrijo. Ozadje tega sodelovanja je bila ustanovitev mreže za spodbujanje duševnega zdravja Alpe Jadran na posvetu ob obletnici zakona 180 v Trstu isto leto, kot smo ustanovili odbor. Mreža je povezovala skupnostne anti-institucionalne pobude in prakse. Ko smo organizirali sestanek mreže v Hrastovcu, se ga je udeležil tudi takratni direktor psihiatrične bolnišnice v Polju¹². To je bil zametek treh skupnih projektov – organizacije nacionalnega društva za spodbujanje duševnega zdravja, ustanovitve stanovanjske skupine in začetka študija duševnega zdravja v skupnosti. Prvi projekt se ni prav zelo posrečil¹³, druga dva pa sta zaznamovala prihodnost pokrajine duševnega zdravja v Sloveniji.

Po dolgotrajnih pripravah (zagotovitev financiranja, pridobitev stanovanja, ipd.) je Odbor za družbeno zaščito¹⁴, ustanovil prvo stanovanjsko skupino za ljudi s težavami v duševnem zdravju. Pri tem je imel podporo psihiatrije, ministrstva, Hrastovca in defektološke stroke.¹⁵ Stanovanjska skupina pa je bila namenjena štirim stanovalcem Hrastovca. To je bila prva taka oblika v deželah, ki so bile prej socialistične, in je bila namenjena prav preselitvam ljudi iz zavodov (kar pa ni ostala značilnost stanovanjski skupin, ki so ji sledile). Je bila organizacijski in miselni preboj. V njej so delali ljudje, ki so se usposabljali v Tempus programu duševnega zdravja (Študij duševnega zdravja v skupnosti – usposabljanje za psihosocialne službe).

¹¹ Ime odbora je tudi, malce ironičen, odziv na Odbor za zaščito človekovih pravic, ki je takrat vodil kampanjo zoper zapiranje Janše, Borštnarja, Tasića in Zavrļa. Parafraza je postavljala norost kot po eni strani enakovreden cilj zaščite in potrebo po družbeni akciji.

¹² Jože Darovec

¹³ Začetek je bil sicer obetaven in namen je bil, da bi prav ta organizacija bila nosilec razvoja skupnostnih služb (npr. ustanoviteljica stanovanjske skupine). Prav na začetnih sestankih je prišlo namreč do tega, da so se v istem prostoru znašli odpadniki psihiatrije kot npr. Rugelj in predstavniki uradne psihiatrije, kar je bilo sicer praktično nemogoče.

¹⁴ Ta se je medtem ustanovil kot prvo društvo na področju duševnega zdravja, saj se je namreč mladinska organizacija preoblikovala v stranko.

¹⁵ To konceptualno skupino za ustanovitev stanovanjske skupine so sestavljali Franc Imperl, Jože Darovec, Dušan Parazajda, Franc Vajd in Vito Flaker. Samo stanovanjsko skupino pa je ustanovil in vodil Zoran Sedmak.

To je bil projekt, ki je bil krona »zlate dobe« gibanja na področju duševnega zdravja. Kot rečeno, smo projekt, ki ga je financirala EU (Tempus program), pripravili v sodelovanju s psihiatrijo, mrežo Alpe Jadran in pomembnim vložkom angleških kolegov (London School of Economics, MIND)¹⁶. Udeleženci študija so bili bodisi ljudje, ki so sodelovali v projektih odbora, bodisi ki so želeli vstopiti v to novo področje, med njimi tudi psihiatri, pa tudi uporabniki. Program je potekal na relativno nekonvencionalen način v obliki intenzivnih seminarjev in delavnic, udeleženci pa so šli tudi na polletno prakso v Italijo ali Anglijo (Flaker, 1995).

Poleg jedra usposobljenih strokovnjakov je imel program dvojni učinek – spodbudil je nastajanje novih služb in vzpostavil novo vrsto strokovnosti in znanja v našem prostoru (Flaker, Leskošek, 1995; Zaviršek, Flaker, 1995). Študenti programa¹⁷ so namreč vzpostavljali od prej omenjenih stanovanjskih skupin, do zagovorniške skupine; dnevni centrov, skupin za samopomoč, centra za pomoč mladim, ženske svetovalnice, skupine svojcev, služb zmanjševanja škode, projektov prostovoljnega dela z begunci ipd.

Poleg tega je projekt vpeljal v naš prostor mnoge nove metode npr. individualno načrtovanje, zagovorništvo (Lamovec, 1993, Flaker, 1993), analizo tveganja (Flaker, 1994), delo v stanovanjskih skupinah (Jerman, 1991; Brandon, 1992, Flaker, 1993, 1997, 1998), dela na področju nasilja nad ženskami in otroci (Zaviršek, 1994a, 1994b; Urek, 1996, 1997, 1998), načrtovanja služb in projektov (Flaker in sodelavci, 1995, 1999), na bolj teoretični ravni pa nadaljeval kritični diskurz o institucijah (Flaker, 1998; Lamovec, 1993, 1994, 1995), uveljavil perspektivo moči, delo v skupinah za samopomoč, itn. Brez dvoma je bil to dogodek, ki je bil pomemben za razvoj stroke, razvoj konceptov, metod, raziskovanja in organizacijskih oblike, ne samo na področju duševnega zdravja v skupnosti, ampak tudi za celotno socialno delo, vsaj tako kot eksperiment v Logatcu ali pa Kolonija v Rakitni (Ramon, 1995, Flaker, 2005).

Če je bil projekt vrhunec tega gibanja je bil tudi konec. Že v trajanju projekta se je gibanje začelo cepiti, kar je imelo produktiven učinek na razprostranjenost iniciativ, je pa pomenilo, da so udeleženci gibanja začeli zasledovati svoje parcialne interese in je gibanje izgubilo svojo ost, notranjo konsistentnost in skupni cilj. Nevladne organizacije, ki so nastale¹⁸, so se začele med seboj boriti in spodrivati za omejena sredstva, ki so bila na voljo, posamezniki za prestiž in vpliv na novo nastalem področju, deloma tudi za »čistost doktrine« (kaj je duševno zdravje v skupnosti).

V tem času, na koncu Tempusa in v drugi polovici devetdesetih, so se vseeno zgodile nekatere zadeve, ki so pomembne za razvoj dezinstitutizacije oziroma razvoj skupnostnih služb. Relativno neodvisno od dogajanj, ki jih tu opisujemo, je skupina mladih, ki se je osamosvojila od bivanja v zavodu za invalidov v Kamniku¹⁹, ustanovila YHD, ki je bila nekaj časa udarna uporabniška skupina, ki je združevala udarno teoretično kritiko z družbenim aktivizmom in z izvajanjem storitev (Pečarič, Bohinec, 1996). Z znanjem Tempusa in s sodelovanjem angleških svojcev se je na obali organizirala skupina staršev svojo lastno organizacijo in začela z uvajanjem neposrednih plačil

¹⁶ Sodelovali so še šola Alice Salomon iz Berlina in Felix Guattari, ki pa je žal v času poteka projekta preminil.

¹⁷ Med tistimi, ki so bili posebej aktivni in so uveljavili nekatere nove službe so bili Gorana Flaker, Dušica Grgič, Dare Kocmur, Nace Kovač, Tanja Lamovec, Vesna Leskošek, Radmila Pavlovič, Vesna Švab, Mojca Urek.

¹⁸ Na ožjem področju duševnega zdravja so nastale Altra, Šent, Ozara, Paradoks in Vezi, na drugih področjih pa še v neposredni ali posredni povezavi s programom izobraževanja še Stigma, Ženska svetovalnica, Center za pomoč mladim, Sklad Silva, Svetovalnica Fužine, idr.

¹⁹ Njihov mentor je bil Dušan Rutar, ki je bil član Vsemirja, sekcije za skupinsko dinamiko in Informalnice.

storitev (Škerjanc, 1997). Tudi uporabniki duševnega zdravja so se organizirali za obrambo svojih pravic in za ustanovitev uporabniškega kriznega centra, ločili so se od Altre, kot se je preimenoval Odbor za družbeno zaščito norosti, in ustanovili društvo Paradoks (Lamovec, 1998). Začelo se je tudi delo na spremembi zakonodaje za področje duševnega zdravja in prvi predlog zakona je šel v parlamentarno obravnavo konec devetdesetih.

Razvoj skupnostnih služb je torej v devetdesetih doživel razvoj na področju socialnega varstva, je pa bil skorajda izključno domena nevladnega sektorja, ki je izšel iz gibanj. Konec devetdesetih se je ta razvoj izkazal za dvorezni meč (če ne že za slepo ulico). Izkazalo se je, da ustanavljanje stanovanjskih skupin, dnevnih centrov in drugih služb v skupnosti ni zmanjšalo števila stanovalcev v zavodih ali pa števila postelj v psihiatričnih bolnišnicah. Predvsem zaradi napačnega načina financiranja, pa tudi zaradi otopitve kritičnosti gibanja oziroma nastalih organizacij, se je vzpostavila povsem nova niša oskrbe, ki je institucionalizirala vsaj v toliki meri, kot je dezinstitutionalizirala. Te službe so namreč po principu najmanjšega odpora (oziroma najmanjšega dela za isto plačilo) prevzemale delo v lažjih situacijah, težje pa prepuščale zavodski obravnavi (Flaker in sodelavci, 1999). To kaže, da načelna usmeritev k dezinstitutionalizaciji, pa tudi načelna podpora politike, ni dovolj. Za dosledno izvajanje dezinstitutionalizacije je poleg doslednega izvajanja programa potrebna taka delitev sredstev in virov, ki omogoča bolj intenzivno podporo v težjih situacijah (npr. dežurstva, krizni timi itd.), hkrati pa onemogoči »poceni zaslužek« zapolnitev kapacitet z ljudmi, ki ne potrebujejo toliko podpore (Ponekod visijo socialne delavke po cel dan v stanovanjski z ljudmi, ki lahko živijo samostojno, zato da izpolnijo delovni čas.)

Selitve iz zavodov

Premik dezinstitutionalizacijskih prizadevanj se je premaknil v javni sektor po letu 2000. Hrastovec, ki je zaradi akcij odbora, postal sinonim za zastarelo, represivno totalno ustanovo, je leta 2001 dobil novo vodstvo. To je začelo s spremembami ustroja in delovanja ustanove, ukinilo je uniforme, stanovalcem omogočilo uporabo jedilnice, ki je bila prej namenjena le osebju, delo osebja je približalo stanovalcem, ne nazadnje povabilo je k sodelovanju učitelje in študente Fakultete za socialno delo. V prvi fazi je torej uvedlo simbolične in organizacijske spremembe, ustvarilo vizijo razvoja (socialni model) in se povežalo z zunanjimi akterji (univerzo).

V drugi fazi je začelo z dejanskimi preselitvami stanovalcev v stanovanjske skupine (oziroma, kot so jih poimenovali dislocirane bivalne enote). Pri tem so bile potrebne nove metode – analiza tveganja za ugotavljanje tveganja in krepitev poguma pri preselitvah, osebne načrte za krepitev osebne moči in perspektive stanovalcev, ključne delavce za krepitev moči in navezav med osebjem in stanovalci in timsko delo za koordinirano in skupno delo vseh prizadetih. Sprememba je bila javna zadeva, saj so mediji o tem izdatno poročali in imeli smo politično podporo, kar je prispevalo k večji obveščenosti in udeleženi skupnosti.

Ko bi morala nastopiti tretja faza, ko bi ovrednotili začetek, stopili korak naprej – iz bivalnih skupin v oblike samostojnega življenja, ko bi morali najti nove načine pridobivanja in razdelitve sredstev, odgovoriti na posebna vprašanja demenc, zasvojenosti, izzivalnega vedenja, ko bi morali izumiti novo organizacijo, se je zgodil zastoj. Do zastoja je prišlo zaradi več momentov. Eden je bil prav gotovo, da je začetno navdušenje povzročilo, zaradi pospešenega delovanja izgorevanje akterjev, drugi je bil, da je del vodstva, ki je prevladal, bil zadovoljen z doseženim, hotel obdržati strukturo moči, kot se je vzpostavila in ocenil nadaljevanje kot tvegano. Poleg tega bolj drzni koraki niso imeli dovolj zunanje politične podpore oziroma jo protagonisti niso zagotovili.

Da se je proces ustavil, pa so bili tudi pomembni strukturni vzroki – pomanjkanje stanovanj, utemeljenih načinov financiranja in pravne ureditve na tem področju. Za dezinstitutionalizacijo je namreč pomembno dvoje: da ima stanovalec zavoda kam iti in da mu lahko zagotovimo tam, kjer živi oskrbo. Za prvo je pomembno, da so na voljo stanovanja, kamor se ljudje, ki so morda ravno zato, ker niso imeli kje biti, prišli v zavod, ali pa so tekom dolgotrajnega bivanja v zavodu svoje stanovanje izgubili, lahko preselijo. Hrastovec je stanovanja najemal na prostem trgu. To je imelo tri negativne posledice – višjo ceno nepremičnine, najemanje hiš na podeželju in odtekanje javnih sredstev v zasebne roke. Za organizacijo oskrbe, še zlasti, ko gre za samostojno življenje, pa je, kot je zelo očitno pokazal naš eksperiment neposrednega financiranja (Flaker in sodelavke, 2011), potrebno prilagoditi plačevanje storitev tako, da gre denar za uporabnikom, predvsem pa se takrat cena individualizira, hkrati pa je za nove oblike plačevanja in tudi samega izvajanja oskrbe tudi zagotoviti pravni okvir, ki bo to reguliral. Takega okvira zdaj ni.

Dezinstitutionalizacija v Hrastovcu je v prvih dveh fazah dosegla veliko. Zaprla je del zavoda v Hrastovcu, preselila skoraj polovico stanovalcev ven iz zavoda, vzpostavila prvenstvo socialnega modela v namestitvi z nastanitvijo, uveljavila metode dela. To je bilo toliko bolj pomembno, saj je Hrastovec bil »zadnja postaja« v sistemu institucionalnega varstva in zato velja, da če je Hrastovcu uspelo ljudi preseliti v skupnost, ni nobenega razloga, da jih ne bi mogli še kje drugje. Hrastovec je z rednimi srečanji in posveti, delom na viziji posebnih zavodov za sabo potegnil tudi druge posebne socialne zavode in skorajda (če ne bi prišlo do zastoja) dosegel, da bi se sistemska dezinstitutionalizacija res začela (Cizej in sodelavci, 2004).

Za premik v smeri lahko štejemo tudi dogajanja v centrih za socialno delo, ki so pomenila premik v smeri socialnega dela. Uvajanje kataloga opravil in »koordinacije pluralnih storitev v skupnosti«. Ti dve usmeritvi centrov sta bili obet za uveljavljanja metod in tehnik, pa tudi vloge centrov, ki bi lahko zagotovile hrbtenico dezinstitutionaliziranemu sistemu oskrbe, podpore in pomoči. Te pobude so ponekod zaživele bolj, ponekod manj, vsekakor premalo. Lahko pa rečemo, da je postala, vsaj teoretično, zaradi tega dezinstitutionalizacija oziroma skupnostna oskrba bolj možna, kot je bila poprej.

Eden od povodov za zastoj v Hrastovcu je bilo tudi nasprotovanje projektu neposrednega financiranja (Flaker in sodelavke, 2007, 2011), ki se je začel pripravljati že 2003 in izvajati 2006, ko je naj bi se druga faza sprememb v Hrastovcu prevesila v tretjo. Neposredno in individualno financiranje sicer ne pomeni dezinstitutionalizacije samo po sebi, je pa pogoj, da se lahko načela samostojnega življenja, storitev po meri in krepitve moči uresničijo. Šlo je pravzaprav za majhen pilotski projekt, ki pa je zaradi svoje narave, vzbudil mnoga nasprotovanja in odpore. Poleg

okostenelosti in nezmožnosti prilaganja novemu, je eden od virov odpora grožnja, da bi s tem nosilci moči na področju oskrbe in varstva moč izgubili.

Neposredno plačevanje storitev se navadno veže na vzpostavljanje dolgotrajne oskrbe kot novega načina ne samo organizacije temveč tudi financiranja in novega pojmovanja upravičenosti tako do storitev kot tudi do sredstev za storitve. Snovanje sistema dolgotrajne oskrbe se je začelo ob približno istem času kot eksperiment neposrednega financiranja. En predlog zakona je šel v prvo obravnavo, po tem pa je bilo o tem v javnosti malo novega slišati. Značilnost zadnjih let prvega desetletja je, da so na pomolu velike spremembe socialnega varstva, tudi spremembe zakona o socialnem varstvu, pa se to ne zgodi. Zgodijo se pač spremembe (npr. prejemki), ki so bolj po volji prevladujoči ideologiji zakonodajalcev.

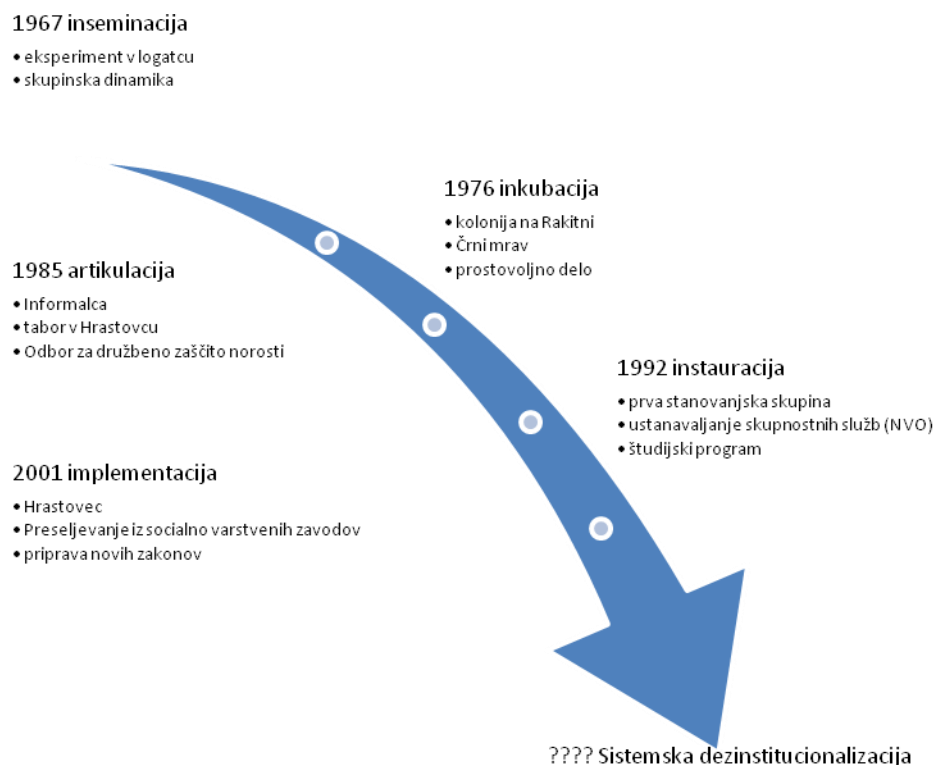
Pač pa so konec desetletja sprejeli Zakon o duševnem zdravju. Ta je bil sicer kompromis med predlogi in reakcijo psihiatrije nanje in v zakonski materiji ne prinaša rešitev, ki bi oznanjale dezinstucionalizacijo, vseeno pa vsebuje nekatere elemente, ki dodatno varujejo pravice uporabnikov (zastopniki) in uvajajo vsaj nekatere skupnostne službe (koordinirana obravnava v skupnosti, nadzorovana obravnava v skupnosti). Izvajanje teh nalog zakona je (kot po navadi) zamujalo, prve izkušnje pa kažejo na dvoje: da so take storitve nujne in, da jih je, zaradi odporov, pomanjkanja odločne podpore, težko izvajati .

Za zadnjo fazo je torej značilno, da se so prizadevanja za dezinstucionalizacijo preselila iz nevladnega v javni sektor, da je prišlo do prvega sistematičnega preseljevanja stanovalcev posebnih socialnovarstvenih zavodov, hkrati s spremembami delovanja skupnostnih služb in ustvarjanjem vizije nove mreže služb. Hkrati s tem je prišlo do sprememb zakonodaje na področju duševnega zdravja, snovanja nove zakonodaje na področju dolgotrajne oskrbe, snovanju sprememb zakonodaje socialnega varstva in eksperimentiranja z novimi načini financiranja. A je to zadnjo fazo označil po uspešnem začetku tudi zastoj. Razloge za zastoj lahko po eni strani iščemo v onesposobljenosti akterjev, da bi začeto nadaljevali (izgorevanje, konflikti, nepripravljenost nadaljevati začeto delo, pomanjkanje novih sredstev), po drugi pa v premajhni odločenosti političnih struktur, podpori projektu dezinstucionalizacije oziroma pomanjkanju subjekta, ki bi dezinstucionalizacijo vodil ali morda neugodnim političnim in ekonomskim razmeram na koncu prvega desetletja v novem tisočletju.

Ozir

Dosedanji potek dezinstucionalizacijskih tokov in prizadevanj s poudarkom na službah duševnega zdravja smo lahko opisali v petih fazah. Prvi dve fazi lahko označimo kot inkubacijski. Prva faza, ki se je začela z eksperimentom v Logatcu leta 1967, je po eni strani načela samoumevnost ustanov, pokazala, da se da nekaj spremeniti, po drugi strani pa uvedla novost v strokovni diskurz in prakso (skupinska dinamika). Je pa ostala izoliran strokovni fenomen, omejen na vzgojne zavode. Skupaj z uvajanjem prostovoljnega dela pa je dala podlago za naslednjo fazo, ki se je začela s kolonijo v Rakitni leta 1976. V tej fazi se je ideja anti-avtoritarnosti, spremembe in inovacije širila (sicer še vedno na področju dela z otroki in mladino) vendar na širši krog ljudi (sekcija za skupinsko dinamiko)

in začela dobivati značilnosti družbenega gibanja. To gibanje, ki je bilo sicer anti-institucionalno v svojem delovanju in ideji, pa še ni jasno artikuliralo dezinstitutionalizacijskih ciljev, pa tudi samega sebe ne kot *družbeno* gibanje. To se je zgodilo šele z Odborom za družbeno zaščito norosti leta 1988 (oziroma z Informalnico 1985). V tej fazi je prvič obstoj totalnih ustanov postavljen kot družbeni problem in dezinstitutionalizacija kot cilj in program. Tej fazi je sledila faza ustanavljanja skupnostnih služb (predvsem v nevladnem sektorju) in ustvarjanja znanj za skupnostno delo. Ta faza se je začela okoli leta 1992 (prva stanovanjska skupina). Zadnja faza, ki jo opisujemo, je faza, ko se je začelo preseljevanje stanovalcev iz posebnih socialno varstvenih zavodov, lahko jo imamo za dejansko dezinstitutionalizacijo, ki pa je nekje na sredi poti zastala, ko bi moralo priti do naslednje faze – sistemske dezinstitutionalizacije.

Tako sosledje faz v grobem ponazarja klasični oziroma tipični obrazec dezinstitutionalizacije, ki se je dostikrat začela kot poskus demokratizacije neke ustanove, kar navadno pripelje do potrebe po izhodu iz ustanove. Iz tega nastanejo tako strokovna kot uporabniška gibanja, eksperimentiranje z novimi načini organizacije služb v skupnosti, kar skupaj pripelje do eksperimentov zapiranja ustanov na posameznih lokacijah in potem do prenosa na nacionalno raven in sistemske dezinstitutionalizacije.²⁰

²⁰ Tak je bil proces npr. v Italiji, kjer Basaglia začel s terapevtsko skupnostjo v Gorici, nadaljeval v Arezzu (drugi sodelavci pa v drugih mestih) in potem končal v Trstu, kjer so izvedli zapiranje bolnišnice, kar je potem tudi povzročilo uveljavitev zakona 180, ki je napovedal in zapovedal dezinstitutionalizacijo po celi Italiji. Podobno, a ne vezano na eno osebo, se je zgodilo tudi v Angliji. Le, da je tam do preskoka z ravni eksperimenta in gibanja na politično raven prišlo bolj neposredno in je glavni proces potem potekal bolj od zgoraj navzdol kot obratno.

Taka periodizacija procesov dezinstytucionalizacije je seveda tudi vprašljiva. Morda velja samo ali predvsem iz perspektive duševnega zdravja, ne pa tudi za druge ustanove. Poznamo namreč različne tipe ustanov, ki so imele različne usode. Zgodbo dezinstytucionalizacije smo sicer začeli z dogodki v vzgojnem zavodu. Ti zavodi pa so izvedli prvi (in edini) proces dezinstytucionalizacije, približno v dinamiki zgornjega klasičnega obrazca do leta 1990, torej že v času, ko v naši periodizaciji govorimo o artikulaciji dezinstytucionalizacije. Vendar je bila ta dezinstytucionalizacija nepopolna in nedosledno izpeljana, nato pa je zastala. Zato na tem področju zavodi še vedno obstajajo, delo z mladimi pa doživlja veliko anomalij in disfunkcionalnega ravnanja (glej diskusije v Planini in Radečah). Po drugi strani pa se na nekaterih področjih dezinstytucionalizacija še ni začela oziroma je v inkubacijskih fazah. Tako imamo uvajanje socialnega modela v domove za stare (Mali, 2008) za začetni proces demokratizacije, oskrbo na domu pa kot eksperimentiranje v skupnosti. Psihiatrične bolnišnice pa so na primer ostale ob vseh posodobitvah in postopnem skrajševanju »ležalne dobe« ostale približno take kot so bile v sedemdesetih letih.

Procesi dezinstytucionalizacije so bili tudi po sektorjih različnih. Sektor vzgoje in izobraževanja oziroma šolstva je na področju vzgojnih zavodov izvedel dezinstytucionalizacijo, deloma procese vključevanja otrok z različnimi težavami v navadne šole (integracija, inkluzija) lahko štejemo za dezinstytucionalizacijska prizadevanja, če bi jih le spremljalo zapiranje posebnih šol in ustanov. Zdravstvo na svojem področju ni uveljavilo dezinstytucionalizacije kot razvojnega načela, čeprav se usmerja k zmanjševanju časa preživetega v bolnišnicah.

Podobno je razdrobljena slika pa različnih strokah. Na začetku je pobudo imel Inštitut za kriminologijo, ki je vse do devetdesetih spremljal, spodbujal in krmilil spremembe in preobrazbo vzgojnih zavodov. Čeprav je šlo za inštitut na pravni fakulteti, pa je bil eksperiment v Logatcu interdisciplinaren. Lahko pa trdimo, da je imel največji odmev v socialnem delu, na njegovi podlagi pa se je kasneje ustanovila socialna pedagogika. V dezinstytucionalizacijskih prizadevanjih so sicer v veliki meri sodelovali psihologi, vendar pa psihologija kot znanost in stroka ni dezinstytucionalizacije postavila v ospredje. Specialni pedagogi (do nedavnega defektologi), ki so ponekod pomembni akterji pri dezinstytucionalizaciji ustanov za ljudi z različnimi ovirami, so se pri nas začeli pogovarjati o normalizaciji, vključevanju in dezinstytucionalizaciji šele pred kratkim. Podobno velja za stroko zdravstvene nege, ki se je prav s skupnostno usmerjenostjo drugod deloma emancipirala od medicine in vzpostavila dodaten lastni teren delovanja, pri nas pa še vedno stoji ob strani.²¹

Psihiatrija je bila v začetku udeležena v prvih eksperimentih²² in je v tistem času v programu imela *socialno psihiatrijo*, kar vsaj v načelu pomeni tudi družbeni pogled, družbeno angažiranje in socialne oblike obravnave duševne stiske. A je bila pri tem zadržana in se je izogibala večjim reformam.²³ Namesto premika v skupnost je izvedla transinstitucionalizacijo (preselitev v socialne zavode). Hkrati pa moramo ugotavljati, da je kljub bojeviti retoriki Odbora za družbeno zaščito in defenzivni drži sodelovala z njegovimi akterji pri vzpostavljanju prvih služb in študija duševnega zdravja v skupnosti.

²¹ Slednje ne velja za medicinske sestre in tehnike, ki so se zelo tvorno vključili v procese dezinstytucionalizacije v nekaterih posebnih socialnovarstvenih zavodih.

²² Tako je na primer Miloš Kobal sodeloval pri eksperimentu v Logatcu, Milčinski pri skupnostnih projektih telefona v duševni stiski, Anica Kos, pa je tudi pedopsihiatrinja.

²³ Kolega, ki je bil prisoten pri srečanjih med Basaglio in slovenskimi psihiatri, se spominja, da je vodilni slovenski psihiater v zasebnem pogovoru dejal, da je dal eno revolucijo (med vojno) že čez in da bi bila druga zanj preveč.

To sodelovanje se je nadaljevalo le na osebni ravni posameznih psihiatrov, na institucionalni ravni pa zaradi spremembe vodstva in segmentacije delovanja po sektorjih prenehalo, psihiatrija pa je institucionalno in konceptualno kot znanost in stroka ostala v okvirih sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Šele zadnjem času psihiatrija kaže zanimanje za uvajanje t.i. skupnostne psihiatrije. Je pa vprašanje psihiatrije pomembno, saj je širše od vprašanja dezinstitutionalizacije psihiatričnih bolnišnic. Psihiatri so namreč poleg socialnih delavcev ena od pivotskih in transverzalnih strok celotnega institucionalnega sistema, saj kot eksperti delujejo in vplivajo na delovanje vseh vrst ustanov – od pravosodja do oskrbe starih; pri tem pa je v primerjavi s socialnim delom bistveno bolj dominantna.

Čeprav so torej dezinstitutionalizacijska prizadevanja potekala v različnih sektorjih, tipih ustanov in strokah na različne načine, z različnim tempom in različnimi rezultati, pa kljub temu lahko trdimo, da gre za proces, ki gre onkraj teh delitev. Izkušnje dezinstitutionalizacije na enem področju, smo videli, lahko vplivajo na drugo, čeprav ločene po sektorjih, so ustanove povezane med seboj preko usod uporabnikov, sodelovanja različnih strokovnjakov. Gibanja, ki so se porajala za dezinstitutionalizacijo, so bila praviloma onkraj sektorskih, strokovnih in institucionalnih delitev. Če torej ni mogoče govoriti o dezinstitutionalizaciji kot enovitem posameznem procesu, pa lahko vseeno govorimo o zgodovini dezinstitutionalizacije (in njeno prihodnost) vidimo kot povezan, prepletajoč in konjuktiven proces, ki zajema različne segmente, skupine in stroke. Cilj, dezinstitutionalizacije je namreč osvoboditev, ukinitve ločevanja (apartheida) in izločevanja, je človeški proces, proces osvobajanja in krepitve solidarnosti. Ta pa potrebuje politični proces in odločitve.

V tem smislu moramo razumeti dosedanje zgodovino dezinstitutionalizacije. Začetki segajo v dobo liberalizma socialističnega sistema, dezinstitutionalizacija je imela dvojno mesto, kot sporočilo o permissivni vzgoji in kot krepitev strokovnosti nasproti voluntarizmu. Je pa v tistem času, kljub temu sporočilo ostala zaprta v strokovnih krogih in nepovezana s sočasnimi študentskimi gibanji. Na ostanke teh²⁴ kot nekakšna post novo levičarska formacija se je vezala kolonija na Rakitni, a je to bolj kot ne zaznamoval duh samoupravnega socializma, iskanja demokratičnih rešitev na ravni mikro-organizacije in oblikovanja skupnosti. Če je v teh obdobjih politika po tihem podpirala ali zgolj tolerirala ideje dezinstitutionalizacije, je v času pred spremembami političnega sistema in ekonomskega režima, torej v času novih družbenih gibanj, ukinitve institucij bila v sozvočju z utopijami tistega časa, jih je del politike, ki je bil z njimi povezan tudi vzel za svoje. A ne za dolgo, strankarska politika tega interesa ni imela. Bolj zaradi mednarodnih obveznosti, deloma zaradi odgovora na gibanja, ki so kot nevladne organizacije dobile podporo na ministrstvu za socialo, se je tudi dezinstitutionalizacija znašla vsaj deklarativno v nekaterih programih. Je pa podpora nevladnemu sektorju bila v sozvočju z prvim obdobjem konstituiranja post-socialistične države. Posebnega interesa pa politika za te procese ni pokazala.²⁵ Najbolj intenziven razvoj dezinstitutionalizacijskega gibanja se je zgodil v obdobju, ko smo slavili zgodbo o uspehu, ki ji je pomagalo tudi socialno delo. Zastoj se je zgodil v času prosperitete, tudi desne vlade, verjetno tudi zaradi prislovične nepripravljenosti oblasti. Aktualna oblast pa tudi ne vidi, da je dezinstitutionalizacija eden izmed izhodov iz krize...

²⁴ Adam Franko je bil npr. eden od vidnejših aktivistov študentskega gibanja.

²⁵ Ministri Dimovski, Drobnič, predsednika Dernovšek in Túrki so sicer obiskali Hrastovec v letih intenzivne dezinstitutionalizacije, a politika tega ni vzela za svoj projekt.

Literatura

- (1975), *Problemi, 10-12 (154-156) in Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 11*, (skupna številka posvečena antipsihiatriji).
- (1986) *Psihiatrija in občan*, (gradivo ob posvetu, ciklostil), Ljubljana.
- Brandon, D. (1993), Veselje in žalost pri normalizaciji. *Socialno delo* 32,(1-2): 19-25.
- Brandon, D., Brandon, A. (1992), Praktični priročnik za delo z ljudmi s posebnimi potrebami. Ljubljana: VŠSD & PEF.
- Brandon, D., Brandon, A. (1994), *Jin in Jang načrtovanja psihosocialne skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Dekleva, B., Bečaj, J., Brandon, D., Flaker, V., Kobolt, A., Kranjčan, M., Skalar, V., Škrlić, J., Tizmonar, B., Tolar, J., Zagorc, S., Žorga, S. (1993), *Spremljanje uresničevanja in uspešnosti načrta prenove zavodskega obravnavanja otrok in mladostnikov z motnjami vedenja in osebnosti ter razvijanje sodobnejših oblik in vsebin dela v prenovljenih zavodih*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- Dekleva, B., Flaker, V., Pečar, J. (1982), *Akcijsko raziskovanje mladoletniških prestopniških združb*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- Flaker, V. (1980), Poročilo o taboru OČM. V: B. Stritih *et al.*: *Vpliv družbenega prostora na socializacijo otrok*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Flaker, V. (1981), Oris raziskovalne dejavnosti v KS Urške Zatler in 7. septembra. V: B. Stritih *et al.*: *Prostovoljno socialno delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Flaker, V. (1981), Uveljavljanje skupinskega dela v taborniški organizaciji. V: B. Stritih *et al.*, *Prostovoljno socialno delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Flaker, V. (1985), O mladinskih delovnih akcijah in mladinski samopomoči. *Jugoslovansko posvetovanje o prostovoljnem delu v družbenih dejavnostih*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Flaker, V. (1985), Poskus opredelitve MDA kot raziskovalnega problema. *Ziherlovi dnevi - Mladina kot dejavnik razvoja*. Ljubljana: FSPN, 15 str.
- Flaker, V. (1986), Akcijski tabor Višja šola za socialne delavce. *Socialno delo* 25/85, 4: 320 - 330.
- Flaker, V. (1986), Delovanje centra za mladinsko samopomoč. V: B. Mesec in V. Flaker, *Metode in oblike medsebojne pomoči med občani*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Flaker, V. (1993a), Advocatus diaboli?. *Socialno delo* 32, 3-4: 5-10.
- Flaker, V. (1993b), Duševno zdravje in socialno delo. *Socialno delo* 32, 5-6: 29-40.
- Flaker, V. (1993c), Gospodinjstva brez gospodinj. *Socialno delo* 32, 1-2: 38-53.
- Flaker, V. (1995), Študij duševnega zdravja v skupnosti - Usposabljanje za psihosocialne službe: Poročilo o projektu. *Socialno delo* 34 6: 437-444.
- Flaker, V. (1997), Stanovanjske skupine in druge oblike skupnostnega rezindencialnega varstva ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami (poročilo). *Socialno delo* 36, 2: 153-158.
- Flaker, V. (1998), Opis Stanovanjskih skupin v Sloveniji in analiza življenja v njih. *Socialno delo* 37, 3-5: 257-269.
- Flaker, V. (2005), Od praktičnega poklica k dejavni znanosti: memoarska analiza poti in prehodov izobraževanja za socialno delo (1975-2005). V: Zaviršek, D., Flaker, V., Rapoša-Tajnšek, P. (2005), *Z diplomo mi je bilo lažje delat!: znanstveni zbornik ob 50-letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (65-119).

- Flaker, V. in sodelavci (1995), *Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju R Slovenije*. raziskovalno poročilo, Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Flaker, V. in sodelavci (1999), *Oblike bivanja za odrasle ljudi, ki potrebujejo organizirano pomoč in podporo: Analiza in predlog ukrepov*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Flaker, V., Cuder, M., Jurančič, I., Kresal, B., Podbevšek, K., Podgornik, N., Nagode, M., Rode, N., Škerjanc, J., Zidar, R. (2007), *Vzpostavljanje osebnih paketov storitev*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Dragoš, S., Rode, N. (1987), *MDA med emancipacijo in kontrolo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Flaker, V., Leskošek, V. (1995), Vpliv študija duševnega zdravja v skupnosti na socialno delo na področju duševnega zdravja. *Socialno delo* 34 6: 395-400.
- Flaker, V., Leskošek, V. (1995) The Impact of a Tempus Community Mental Health Training Programme on Slovenian Mental Health Social Work. V.: Ramon, S. (ur.) *International Perspectives of Health Social Work in the 1990s*, London: ATSWE (19-29).
- Flaker, V., Mali, J., Urek, M. (2008), Deinstitutionalisation process in long-term mental health institutions in Slovenia. V: London, M. (ur.). *Conference monograph: Vilnius Lithuania 2007*. [Cambridge]: European Network for Training Evaluation and Research in Mental Health, [2008].
- Flaker, V., Nagode, M., Rafaelič, A., Udovič, N. (2011), *Nastajanje dolgotrajne oskrbe: ljudje in procesi, eksperiment in sistem*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Pavlovič, Z. (1985), *MDA med krizo in perspektivo*. Ljubljana: RK ZSMS.
- Flaker, V., Urek, M. (ur.) (1988), *Hrastovski anali za leto 1987*. Ljubljana: RK ZSMS.
- Flaker, V., Žakelj, M. (2004), Social care home Hrastovec, Trate: dislocated residential units. *IUC Journal of social work*, no 11, 2004/2005. http://www.bemidjistate.edu/sw_journal.
- Jerman, D. (1991), Dez institucionalizacija in nova psihiatrija - o stanovanjskih skupinah. *Časopis za kritiko znanosti*, 138/39: 103-112.
- Krese Šalamun, M., Zihel, S. (1975), Razmišljanja o klubu za preprečevanje narkomanij 'Vsemirje'. *Psihoterapija*: 67-70.
- Lamovec, T. (1993), Ali v Sloveniji potrebujemo zagovorništvo?. *Socialno delo* 32/92 3-4, str 31-38.
- Lamovec, T. (1993), Fenomenologija in duševno zdravje. *Socialno delo* 33/94 3, str 201-206.
- Lamovec, T. (1993), Zagovorništvo v akciji- proces emancipacije. *Socialno delo* 32/92 3-4:39-51.
- Lamovec, T. (1994), Zagovorništvo kot oblika svetovanja. *Socialno delo* 33, 2: 107-115.
- Lamovec, T. (1995), *Ko rešitev postane problem in zdravilo postane strup*. Ljubljana: Lumi.
- Lamovec, T. (1997), Razvoj zagovorništva za uporabnike psihiatrije v Sloveniji. *Socialno delo*, 36, 1: 53-60.
- Lamovec, T. (1998), Uporabniško gibanje kot rekonstrukcija skupnosti. *Socialno delo*, 37, 2.
- Lamovec, T. (ur.) (1993), *Zagovorništvo - Socialno delo* 32/93, 3-4, (tematska številka).
- Lukač, J. (2004), Sodobni pogledi na problem skrbništva pri odraslih. *Socialni izziv* 10, 19: 29-34.
- Lukač, J. (2003), Stanovalcem želimo ponuditi čimveč: pogovor z direktorjem Zavoda Hrastovec - Trate Josipom Lukačem / Zmago Šalamun. *Štajerski tednik* 52, 43 (29. okt. 2003): 15.
- Mali, J. (2008), *Od hiralnic do domov za stare*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Mandič, S. (1979), *Terapevtska kolonija Pohorje 76 z vidika nekaterih oblik podružbljanja vzgoje*. (diplomska naloga) Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Marsili, M. in Toresini, L. (1991), San Vito -Trst: dez institucionalizacija se nadaljuje. *Subpsihiatrične študije (Hrastovski anali za leto 89)*; Tematska številka *Časopisa za kritiko znanosti*, 138-139: 33-46.

- Mesec, B., Majcen, N. (1984), *Družbeni položaj starejših občanov Ljubljane: raziskava: sklepno poročilo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce v Ljubljani.
- Mesec, B., Stritih, B. (1981), Družbena razslojenost in sodelovanje otrok in staršev v organizaciji prostega časa: (projekt "Štepanjsko naselje II"). *Vestnik delavcev na področju socialnega dela*, let. 20, št. 1, str. 4-35.
- Mikuš-Kos, A. (1979), *Nepoklicno prostovoljno preventivno in socialno terapevtsko delo z otroki in mladino: I.* - Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Milčinski, L. (ur.) (1978), *Psihijatrija*. Ljubljana: DDU Univerzum.
- Milčinski, L. in M. Novak (1987), *Duševno motene osebe v socialnih domovih SR Slovenije*. Ljubljana: Univerzitetna psihiatrična klinika Ljubljana.
- Možina, M. (2011), *Kratka zgodovina psihoterapije na Slovenskem*. V: Žvelc, M., Možina, M., Bohak, J. (ur.) *Psihoterapija*, (Zbirka Psihoterapevtske študije). Ljubljana: IPSA.
- Pečarič, E., Bohinc, E. (1996), Toleranca do hendikepiranih - o neinstitucionalni pomoči mladim. *Didakta* 5, št. 28/29 (maj 1996), str. 56-59.
- Podbevšek K., Rauh, T. (2004), *Metoda individualnega načrtovanja v praksi – Zavod Hrastovec Trate*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo (diplomska naloga).
- Ramon, S. (1993), Razvoj duševnega zdravja v skupnosti v Veliki Britaniji in Severni Ameriki. *Socialno delo* 32/1993, 1-2, 5-18.
- Ramon, S. (1995), Slovenian Social Work: A Case Study of Unexpected Development in post-1990 Period. *British Journal of Social Work*, 25: 513-528.
- Stritih, B. (1979) *Štepanjsko naselje II*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Stritih, B. (1979), *Nepoklicno prostovoljno preventivno delo z mladino v krajevni skupnosti in OZD: 2.del*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo
- Stritih, B. (1987), Skupine za samopomoč v duševnih in socialnih težavah: dragocena oblika dela na meji med psihiatrijo in socialnim delom. *Socialno delo*, 26, 2: 97-119.
- Stritih, B. (1995), Prostovoljno delo kot prostor, v katerem se oblikujejo generativne teme. *Socialno delo*, 34, 1: 5–20.
- Stritih, B. (ur.) (1981), *Prostovoljno socialno delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Stritih, B., Čačinovič Vogrinčič, G., Kunič, L., Flaker, V., Kavav-Vidmar, A., Mesec, B., Milošević-Arnold, V., Rapoša-Tajnšek, P., Stopajnik, F. (1980), *Vpliv družbenega prostora na socializacijo otrok*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce v Ljubljani.
- Stritih, B., Mesec, B. (1977), *Prostovoljno preventivno in socialnoterapevtsko delo z otroki. Rakitna - akcijskoraziskovalna naloga: socialnoterapevtska kolonija*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Stritih, B., Mesec, B. (1979), *Štepanjsko naselje II: raziskava*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo.
- Škerjanc, J. (1995), Proces samoorganiziranja ljudi s posebnimi potrebami. *Socialno delo* 34, 6: 401-408.
- Škerjanc, J. (1996), Zgodba o ekologiji in o moči. *Socialno delo* 35, 4: 283-288.
- Škerjanc, J. (1997), Načrtovanje neodvisnega življenja v sistemu neposrednega financiranja. V: A. Zupan, C. Uršič (ur.), *Neodvisno življenje najtežje gibalno oviranih*. Ljubljana: Inštitut RS za rehabilitacijo, (53–69).
- Šuštaršič, R., Stritih, B., Dekleva, B. (1977), *Štepanjsko naselje I*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo
- Švab, V. in Kovač, N. (1994), Skupnostna skrb za osebe s psihozo. *Socialno delo* 33, 3: 207-215.
- Švab, V., Kovač, N. (1995), Svojci in udeleženci skrbi za uporabnike služb za duševno zdravje. *Socialno delo* 34, 2: 143-148.

- Urek, M. (1987), O pravicah psihiatričnih pacientov: okrogla miza na FF, 7. 4. 1987. *Mladina*, april 1987: 29.
- Urek, M. (1996), Ženska svetovalnica = Women's counselling service. V: Bogovič, L.(ur.), Skušek, Z. (ur.), *Spol: Ž*. Ljubljana: KUD France Prešeren: Institutum Studiorum Humanitatis - ISH, (29-32).
- Urek, M. (1997), Od feministične socialne akcije k feminističnemu socialnemu delu. *Socialno* 36, 5/6: 383-397.
- Urek, M. (ur.) (1991), *Subpsihiatrične študije, Časopis za kritiko znanosti, letnik 19, 138/139*.
- Urek, M. (1998), Vprašanje materinstva v teoriji in praksi feminističnega socialnega dela v ženski svetovalnici = Motherhood issue in feminist social work theory and practice in women's counselling project. *Zdravstveno varstvo* 37, 3-4: 163-169.
- Vodopivec, K. (ur.) (1974), *Maladjusted Youth: An Experiment in Rehabilitation*. Lexington, Mass.: Saxon House.
- Vodopivec, K., M. Bergant, M. Kobal, F. Mlinarič, B. Skaberne, V. Skalar (1973), *Spreminjanje vzgojnih metod v vzgojnem zavodu v Logatcu*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- Vodopivec, K., M. Bergant, M. Kobal, F. Mlinarič, B. Skaberne, V. Skalar (1974), *Eksperiment u Logatcu: pokušaj uvođenja novih koncepcija u vaspitni zavod*, (Priručnik, 6). Beograd: Savez društava defektologa Jugoslavije.
- Vojnovič, M., Mesec, B., Vegnuti, M., Kamnar, H., Hojnik, I., Šegula, I. (1988), Organizacija gospodinske pomoči starim na domu - ugotavljanje potreb po pomoči ter spremljanje in evalvacija akcij uvajanja te pomoči. *Zdravstveno varstvo*, 27, supl. 1: 1-57.
- Zaviršek D., V. Flaker, Urek, M. (1989), Onkraj norosti in razuma. *Mladina*, št.1, 13.1.89, Ljubljana.
- Zaviršek, D. (1987), *Zgodba o Josipdolu: (antropološka študija)*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSM Slovenije, Center za mladinsko prostovoljno delo.
- Zaviršek, D. (1989), Psihijatrija kot prostor prisile, *Nova revija* 8, 92: 1642-1651.
- Zaviršek, D. (1990) Od stekla do kamna - od mita do zgodbe: (Josipdol med leti 1985-1987). V: Godina, V. (ur.). *Antropološki zvezki 1: zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana: Sekcija za socialno antropologijo pri Slovenskem sociološkem društvu (169-192).
- Zaviršek, D. (1991), Zgodovinska ikonografija totalne ustanove in fenomen "bolezen - ženska". *Čas. krit. znan.*, 19, 138/139: 13-32.
- Zaviršek, D. (1993), Ženske in duševno zdravje v feministični antropologiji. *Socialno delo* 32/1993, 1-2: 91-106.
- Zaviršek, D. (1994a), Psihiatrični oddelek med boleznijo in njeno kulturno manifestacijo. Študija primera (I.,II ., II ., IV, V). *Socialno delo*, 33, 1, 2, 3, 4, 5.
- Zaviršek, D. (1994b), *Ženske in duševno zdravje. O novih kulturah skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Zaviršek, D. (1995), O časih, ko smo še verjeli, da bodo ostanki evropskega radikalizma v socialnem delu zaveli na vzhod. *Socialno delo* 34, 6: 413-417.
- Zaviršek, D. (1996), Socialne inovacije v socialnem delu: vizija ali iluzija devetdesetih? *Socialno delo* 35, 1: 31-40.
- Zaviršek, D., Flaker, V. (1995), Developing Culturally Sensitive Services. *Social Work in Europe*, 2, 2:30-36.
- Zaviršek, D., Flaker, V., Rapoša-Tajnšek, P. (2005), *Z diplomo mi je bilo lažje delat!: znanstveni zbornik ob 50-letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.